

MORFEMALARNING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI

O'razov Alisher Doniyorovich

Guliston davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

Email: orazovalisher96@gmail.com

No'monova Nazokat Anvar qizi

Guliston davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: *ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida morfemalarning o'rganilishi, ularning tasnifi, struktur qurilishi va morfemik tahlilning metodologik asoslari tahlil qilinadi. Klassik va zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari asosida morfemalarning lingvistik xususiyatlari yoritilib, lingvistik tadqiqotlar doirasida ayrim qarashlar va fikrlar tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *morfema, morfemika, o'zbek tili, morfologiya, affiks, morfemik tahlil.*

ИЗУЧЕНИЕ МОРФЕМ В УЗБЕКИСТАНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Оразов Алишер Дониерович

Гулистонский государственный университет

Преподаватель кафедры узбекского языкознания

Электронная почта: orazovalisher96@gmail.com

Нумонова Назокат Анвар кизи

Студентка Гулистонского государственного университета

***Аннотация:** в статье анализируется изучение морфем в узбекском языкознании, их классификация, структурное построение, методологические основы морфемного анализа. На основе классических и современных лингвистических подходов выделяются языковые свойства морфем, анализируются некоторые взгляды и мнения в рамках лингвистических исследований.*

***Ключевые слова:** морфема, морфемика, узбекский язык, морфология, аффикс, морфемный анализ.*

THE STUDY OF MORPHEMS IN UZBEKISTAN LINGUISTICS

O'razov Alisher Doniyorovich

Guliston State University

Teacher of the Department of Uzbek Linguistics

Email: orazovalisher96@gmail.com

Nu'monova Nazokat Anvar kizi

Student of Guliston State University

***Abstract:** this article analyzes the study of morphemes in Uzbek linguistics, their classification, structural construction and methodological foundations of morphemic analysis. Based on classical and modern linguistic approaches, the linguistic properties of morphemes are highlighted, and some views and opinions within the framework of linguistic research are analyzed.*

***Keywords:** morpheme, morphemics, Uzbek language, morphology, affix, morphemic analysis*

Tilshunoslikning asosiy bo'limlaridan biri bo'lgan morfologiya so'zlarning tarkibini, ularning shakllanishi va grammatik funksiyalarini o'rganadi. Morfemika esa morfologiya bo'limining bir bo'lagi sifatida (tilshunoslikda alohida sath sifatida ham qaraladi) so'zlarning eng kichik ma'noli bo'lagi – morfemani tadqiq etadi. Har qanday tilning lug'aviy va grammatik boyligi, shakl va mazmunning uyg'unlashuvi aynan morfemalar tizimi orqali namoyon bo'ladi. O'zbek tilshunosligida morfematik tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab izchil olib borilgan bo'lsa-da, bu yo'nalish hanuzgacha o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Morfema va leksema talqiniga doir ilmiy izlanishlar olib borgan akademik A. Hojiyev o'z munosabatini bildirib, morfema haqida ikki xil fakt mavjud ekanligini ta'kidlab o'tadi, ya'ni 1) so'zning ma'noli qismlarini morfema deb qarash va shunday qismlarning mohiyatini o'rganish; 2) morfemani til birligi, til qurilishining asosiy birliklaridan biri hisoblash va shunday birlik sifatida uning, u bilan bog'liq hodisalarning mohiyatini tadqiq etish. Ikkinchi holatga ko'ra tilshunoslikda boshqa tilshunoslar quyidagicha ta'rif beradi. O'zbek tilida morfemalar leksik, grammatik va so'z yasovchi turlarga ajratiladi:

- 1) leksik morfemalar – so'zning asosiy ma'nosini bildiradi (masalan: kitob, yur)
- 2) grammatik morfemalar – so'zga grammatik ma'no yuklaydi (masalan: -lar, -miz, -da).
- 3) so'z yasovchi morfemalar – yangi so'z hosil qiluvchi affikslardir (masalan: -chi, -lik).

O'zbek tilida morfemalar so'zning asosiy ma'nosini bildiruvchi va grammatik vazifani bajaruvchi qismlarga ajratiladi. Morfemalar tarkibiy tuzilishi va vazifasiga qarab, quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Leksik (asosiy) morfemalar – so'zning lug'aviy ma'nosini bildiradi. Masalan, “kitob”, “o'qish”, “yashil” so'zlarida “kitob”, “o'qi”, “yashil” – leksik morfemalardir.

2. Grammatik (yordamchi) morfemalar – so'zning shaklini, sintaktik bog'lanishini va grammatik ma'nolarini ifodalovchi qo'shimchalardir. Bular:

So'z yasovchi qo'shimchalar: yangi so'z hosil qiladi. Masalan, “o'qish” so'zidagi “-ish” qo'shimchasi fe'ldan ot yasash funksiyasini bajaradi.

Shakl yasovchi qo'shimchalar: so'zning turli grammatik shakllarini yaratadi. Masalan, "kitoblar" so'zida “-lar” qo'shimchasi ko'plikni ifodalaydi.

Talaffuzni o'zgartiruvchi morfemalar: ayrim so'zlarda talaffuz va urg'uga ta'sir etishi mumkin. Masalan, “kelgan” va “kelish” so'zlaridagi qo'shimchalar so'zning grammatik tuzilishini o'zgartiradi.

Morfemaning leksik yoki grammatik xarakterdagi konkret ma'noga ega bo'lishi faqat nutqda, yangi gapda yuzaga keladi. Shuning uchun so'zlarning morfemalarga bo'linishi nutq jihatidan emas, til jihatidandir.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida morfemalarni o'rganishda bir necha tahlil usullari qo'llaniladi:

1. Strukturaviy tahlil – soʻzning tarkibiy qismlarini ajratish va ularning qanday vazifani bajarishini aniqlash usuli. Bu usul yordamida soʻzning ildizi, qoʻshimchalari va ularning bir-biri bilan bogʻlanishi oʻrganiladi.

2. Semantik tahlil – morfemalarning maʼno jihatdan qanday vazifaga ega ekanini oʻrganadi. Masalan, “yashil” va “yashillik” soʻzlarida “-lik” qoʻshimchasining umumlashtiruvchi maʼno qoʻshayotgani tahlil qilinadi.

3. Taqqoslamali tahlil – morfemalarni boshqa tillardagi morfemalar bilan taqqoslash orqali ularning oʻziga xos xususiyatlarini aniqlash usuli. Bu, ayniqsa, turkiy tillarni oʻrganishda muhim ahamiyatga ega.

4. Tarixiy tahlil – morfemalarning kelib chiqishini va rivojlanish jarayonlarini oʻrganadi. Masalan, qadimgi turkiy tildagi “-gʻa”, “-qa” kabi affikslarning hozirgi oʻzbek tilidagi shakllari oʻrganiladi.

Lekin morfemani bunaqa ikki xil tushunish, uning tahlilida ham turli xatoliklarni, notoʻgʻri xulosalarni keltirib chiqaradi. Akademik A.Hojiyev morfema bilan bogʻliq chalkashlikning kelib chiqishi ayrim tilshunoslikka, jumladan, rus tilshunosligiga oid adabiyotlarda morfema yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar oʻzbek tilshunosligiga koʻchirilyapti hamda “morfema” deb atalayotgan til birligi oʻzbek tili materialidan kelib chiqib belgilanmaganligini keltirib oʻtadi. Akademik A.Hojiyev morfema masalasi boʻyicha “asos morfema” va “affiks morfema” kabi terminlar notoʻgʻri ekanligini aytib, shu terminlarni qoʻllaganlarni ham tanqid qilib oʻtadi va ushbu misol orqali oʻz munosabatini bildiradi, masalan, ish - soʻz, leksema, -chi, -lar, -imiz, -ga – morfemalar hisoblanadi. Yaʼni bu morfemalar faqat ish soʻzining morfem tarkibini hosil

qiluvchi, faqat ish soʻzi bilan qoʻllanuvchi birliklar emas, balki ular tilda mavjud boʻlgan soʻzlardan yasama soʻz va soʻz shakllarini hosil qiluvchi tayyor birliklar – morfemalardir. Azim Hojiyev “Hozirgi oʻzbek tilida forma yasalishi” kitobida morfemaga shunday taʼrif beradi. Olimning fikricha, morfemalarga xos umumiy xususiyat bu yasovchilik belgisidir. Ana shu xususiyat bilan ular “til qurilishining asosiy birliklari” (leksemalar)dan farq qiladi. Yaʼni paxtakor soʻzining yasalish asosi paxta, -kor esa soʻz yasovchi morfemadir. Paxtalarning soʻzida esa, paxta soʻzi shakl yasalish asosi hisoblansa, -lar va -ning (koʻplik morfemasi va qaratqich kelishigi) shakl hosil qiluvchi morfema hisoblanadi. Yana ham aniqroq qilib aytganda, til sistemalarini shakllantiruvchi til birligi – yasama soʻz yoki soʻz shaklini yasash morfemaning oʻzbek tilshunosligidagi mohiyati hisoblanadi. Oʻzbek tilshunosligida morfemalarning tavsifi ustida ishlagan olimlar orasida Sh.Rahmatullaev, A.Madvaliev, M.Mirtojiyev, S.Sirojiddinov kabi tadqiqotchilar alohida oʻrin egallaydi. Ularning ishlari morfemalarning shakli, vazifasi, joylashuvi, birikish qonuniyatlari va morfologik tahlil uslublarini chuqur tahlil etadi. Morfemalarning alloformalari masalasi ham oʻzbek tilshunosligida dolzarb mavzulardan biridir. Masalan, koʻplik qoʻshimchasi sifatida -lar va -lar (fonetik variantlarda) morfologik variantlar sifatida oʻrganiladi. Bu holat oʻzbek tilida fonologik qonuniyatlar bilan morfologik birliklarning oʻzaro munosabatini koʻrsatadi.

Tilshunoslikda morfema til birliklari ichida eng kichik maʼnoga ega boʻlgan birlik sifatida oʻrganiladi. Morfemalar soʻzning tarkibiy qismlari boʻlib, ular soʻzning maʼnosini va grammatik shaklini belgilashda muhim rol oʻynaydi. Oʻzbek tilshunosligida morfemalarning oʻrganilishi soʻzning tuzilishini,

shakllanish jarayonlarini va grammatik funksiyalarini chuqur tadqiq qilishga xizmat qiladi.

O'zbek tilida morfemalar tizimi doimiy ravishda rivojlanib, yangi so'zlar va grammatik shakllarni yaratishda muhim rol o'ynaydi. Jumladan, zamonaviy o'zbek tilida yangi so'z yasash jarayonlari faol davom etmoqda. Masalan, ingliz tilidan olingan "kompyuterchi", "bloggerlik" kabi so'zlar morfemalar orqali o'zlashgan. Shuningdek, dialektlarda uchraydigan morfemalar ham tilshunoslar uchun qiziqarli tadqiqot obyekti hisoblanadi. Masalan, Farg'ona shevasida "maqchi" qo'shimchasi ("bormaqchi" – "bormoqchi") keng qo'llaniladi.

Morfemalar o'zbek tilshunosligida so'zning tarkibini, tuzilishini va grammatik shakllanishini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Leksik va grammatik morfemalar so'zning lug'aviy hamda grammatik ma'nolarini ifodalashda asosiy vosita hisoblanadi. Morfemalarni tadqiq etish tilda yangi so'z hosil qilish jarayonlarini tushunishga, tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga va o'zbek tilining kelajakdagi taraqqiyotini bashorat qilishga yordam beradi.

Morfemalar tizimini tahlil qilish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy maqsadlar – o'qitish, tarjima qilish va yangi so'zlarni yaratish uchun ham muhimdir. O'zbek tilida morfemalarning o'rganilishi kelajakda yanada rivojlanib, yangi ilmiy yo'nalishlar paydo bo'lishiga turtki bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida morfemalar doimiy ravishda rivojlanib, yangi so'zlarning shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Zamonaviy texnologiyalar va jamiyat taraqqiyoti tufayli yangi terminlar, yangi qo'shimchalar va so'z yasash

tamoyillari yuzaga kelmoqda. Masalan: “internetchi”, “blogger”, “vainer”, “mobilograf” kabi yangi soʻzlar morfemalar tizimi orqali shakllangan. Shuningdek, dialektal xususiyatlar ham morfemalar tizimining boyishiga taʼsir qiladi. Masalan: “-maqchi” (Fargʻona shevasida) va “-moqchi” (adabiy tilda) bir xil maʼnoga ega boʻlib, turli jabhalarda qoʻllaniladi.

Oʻzbek tilida ayrim eski morfemalar kamroq qoʻllanilmoqda yoki yangi shakllarga oʻtmoqda. Masalan, Qadimgi turkiy tilga oid “-gʻa”, “-qa” affikslarining zamonaviy oʻzbek tilida foydalanish holati oʻzgargan.

Morfemik tahlil oʻzbek tilining struktur qurilishi, soʻz yasalishi va grammatik shakllanishi jarayonlarini chuqur anglashga xizmat qiladi. Oʻzbek tilshunosligida morfemalarning oʻrganilishi koʻplab nazariy va amaliy natijalarni bergan boʻlsa-da, bu yoʻnalish hali toʻliq oʻrganib boʻlingan deb boʻlmaydi. Ayniqsa, zamonaviy til texnologiyalari va korpus lingvistikasi yordamida morfemik tahlilning yangi uslublarini ishlab chiqish tilshunoslik fanining istiqbolli vazifalaridan biri boʻlib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullaev, Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent: Oʻqituvchi nashriyoti. (1992).
2. Madvaliev, A. Oʻzbek tilining grammatik qurilishi. Toshkent: Fan. (2000).

3. Mirtojdiyev, M. Soʻz yasalihi va morfemika masalalari. Toshkent: Universitet. (1995).
4. Sirojiddinov, S. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Sharq. (2010).
5. Karimov, Z. Oʻzbek tilida morfemalarning tasnifi va ularning variantlari. Filologiya masalalari, (3), 78-85. (2020).
6. Hasanova, D. Korpus lingvistikasi asosida morfemik tahlilning yangi yondashuvlari. Oʻzbek tili va adabiyoti, (2), 43-49. (2022)
7. Xolmuhamedova, M. Morfema va morfologik tahlil muammolari. Til va adabiyot taʼlimi, (1), 52-57. (2018)
8. Hojiyev A. Oʻzbek tili morfologiyasi, morfemikasi, soʻz yasalihiining nazariy masalalari. –Toshkent, Fan. 2010. –B. 23.